

ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ԱՌԵՂԾՈՒԱԾԻ ԼՈՒԾՈՒՄԸ

(Զեկուցում է Կուլտուրայի Պատմության
Ինստիտուտի պատմական բաժնում 1933 թ.
յունուարի 21ին*)

ԶԵԿՈՒՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԹԵԶԻՍՆԵՐԸ

1. Խորենացու «Հայոց Պատմութիւնը» եւ «Աշխարհացոյցը», ինչպէս երեւում է այդ երկերի բովանդակութեան ուշադիր քննութիւնից, գրւում են իններորդ դարում՝ Բագրատունիների զօրեղացման, հայ վաճառականութեան զարգացման եւ Հայաստանի տնտեսական վերածնութեան շրջանում:

2. Խորենացու պատմութիւնը գրւում է Բուղայի արչաւանքից (852 - 855 թ.) յետոյ: Այդ երեւում է նրա «Ողբ»ի բովանդակութիւնից, որի մէջ ակնարկուած են նախարարական ընտանիքների գերփումը, գլխաւորների կուսանաւորումը եւ բանտարկումը, բռնի կրօնափոխութիւնները եւ կրօնական ընդհանուր բռնադատումը, որ տեղի էին ունեցել Բուղայի արչաւանքի եւ Մուտաւակիլի խալիֆի կրօնական մոլեռանդ քաղաքականութեան ժամանակ: Երկրաշարժների վերաբերեալ «Ողբ»ի ակնարկը վերաբերւում է դարձեալ իններորդ դարի երկրորդ քառորդին, որ Հայաստանում բացառիկ

մի ժամանակաշրջան էր ահաւոր եւ աղետալի շարժերի:

3. «Ողբ»ի մէջ յիշուած «հովիւ»ը Ովայեցի Յովհաննէս Ե. կաթողիկոսն է (834-855 թ.): Յովհաննէս Դրասխանակերտցին, որին յայտնի է եղել Խորենացու պատմութեան ճիշդ ժամանակը, «Ողբ»ի խօսքերով յիշում է «խրիստոսեւան ի վարատմանէ փեսային» եկեղեցին եւ Խորենացու «փեսայի մասին վկայութիւնը վերագրում է ոչ թէ Սահակ կաթողիկոսին, այլ Յովհաննէս Ովայեցուն:

4. Խորենացու պատմութեան յունասէր ուղղութիւնը միանգամայն բնական ու հասկանալի է իններորդ դարի երկրորդ կիսում եւ հետեւանք է Բագրատունիների ու իշխող դասերի ընդհանուր մտայնութեան եւ, յատկապէս, այն բիւզանդասէր քաղաքական հակումների, որ սկսել էին ուժեղանալ 775 թուի նախարարական ապստամբութիւնից եւ, մանաւանդ, Բուղայի արչաւանքից յետոյ: Իններորդ դարի յիսունական թուականներին, ինչպէս յայտնի է, յատուկ բանակցութիւններ էին սկսուել որոնց նպատակն էր վերականգնել Յունաց եւ Հայոց մէջ կրօնական նախկին միութիւնը. ուստի եւ հասկանալի է նոյնպէս, թէ ինչո՞ւ Խորենացու պատմութեան մէջ չկան որ եւ է ակնարկներ կրօնադաւանական վէճերի մասին:

5. Խորենացու «Աշխարհացոյց»ի եւ պատմութեան վկայութիւններից դժուար չէ նաեւ կոհակել, որ այդ երկերը գրւած են Բագրատունիների իշխանութեան այն շրջանում, երբ

*) Ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը յոյս է տեսնելու Կուլտուրայի Պատմության Ինստիտուտի «մեկնագրութիւնների մատենաշարք»ում:

«Մարիկոպալիս - Շիրակաշատ»ը գահանիւտ կենտրոնն էր դառել Շիրակի Բագրատունիների եւ Գեղարքունի գաւառը (հաւանօրէն՝ Մաքսնիսը) նշանաւոր ուսումնաւայր էր եւ «կրօնաւորական կայան»:

6. Երուսաղէմի մատենադարանի թիւ 113 ձեռագրում գտնուում է. «Ձաքարիա կաթողիկոսի եւ Մովսիսի քերթողի ի փոխումն Աստուածամարն եւ պատկերի նորին» ճառը (տե՛ս Գ. Ձարրհանալեան, «Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն», Վենետիկ 1897, էջ 503): Նոյն նիւթի մասին մի դրուածք վերագրուում է, ինչպէս յայտնի է, նաեւ Մովսէս Խորենացուն (տե՛ս «Մովսիսի Խորենացույ մատենագրութիւնք», Վենետիկ 1843, էջ 283-296, «Պատասխանի թղթոյն Սահակայ»): Ինձ թւում է, որ վերոյիշեալ «Մովսէս քերթող»ը, որը Ձաքարիա կաթողիկոսի (855-875 թ.) հետ միասին գրել էր «Ի փոխումն Աստուածամարն» ճառը, հէնց հռչակաւոր «քերդողահայր» Մովսէս Խորենացին է, որի պատմութիւնը յօրինուած էր նոյն այս ժամանակաշրջանում՝ Բուղայի արշաւանքից յետոյ:

7. Պիտոյից գիրքը, որը թարգմանուած է վեցերորդ դարի առաջին կիսում, եղել է դրպրոցական դասաւանդման ձեռնարկ եւ պարունակում է իր մէջ նաեւ Դաւիթ Հարքացու, Խոսրովիկի եւ այլ հեղինակների նորագոյն վարժութիւնները (տե՛ս իմ աշխատութիւնը՝ «Յունարան դպրոցը եւ նրա դարգացման շրջանները», Վիեննա 1928, էջ 10 եւ 105-124): Հաւանօրէն, նա վերստին խմբագրուել է նաեւ իններորդ դարում: Մովսէս քերդողի վերջաբանը, որը բանասէրները վերագրել են ըստ թաւրգմանչին, պատկանում է ըստ իս, ինչպէս այդ կարելի է ենթադրել նրա վերնագրի ու լեզուի քննութիւնից, Մովսէս Խորենացուն եւ գրուած է իններորդ դարի վերոյիշեալ ժամանակաշրջանում:

8. Մովսէս քերդողի Թէոդորոս աշակերտը, որի համար շարագրուած էր վերջաբանը իբրեւ

«խրատարանութիւն յորդորական», հաւանօրէն այն Թէոդորոսն է, որը յիշատակուած է իններորդ դարի երկրորդ կիսում՝ իբրեւ ուսուցիչ Մաշտոց կաթողիկոսի (տե՛ս Ձարրհանալեան, «Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն», էջ 506): Որոշուում է ըստ այսմ իններորդ դարի երկրորդ կիսում յունարան դպրոցի հետեւորդների հետեւեալ յաջորդականութիւնը՝ Խորենացու կամ Մովսէս քերդողի աշակերտն էր Թէոդորոսը, Թէոդորոսի աշակերտն էր Մաշտոց կաթողիկոսը եւ Մաշտոցի աշակերտն էր Յովհաննէս կաթողիկոս Դրասխանակերտցին:

9. «Հայոց պատմութեան» վերնագրում «Մովսէս Խորենացի» անունը հեղինակի իսկական անունն է: Այդ երևում է Խորենացու միւս գրուածքների վերնագրերից, որոնց մէջ նա ո՛չ մի պատճառ չունէր թարգմանելու կամ կեղծելու իր անունը: Պահպանելով վերնագրի մէջ իր իսկական անունը՝ իր պատմութիւնը Խորենացին յօրինել է, հաւանօրէն, հետեւորական «բարանութեան» ձեւով, վերագրելով այն Սահակ - Մեսրոպի աշակերտ համանուն Մովսէսին:

10. «Աշխարհացոյց»ը, որի այժմեան խմբագրութիւնները (տե՛ս «Մովսէսի Խորենացույ մատենագրութիւնք», Վենետիկ 1843, էջ 585-616 եւ հրատար. Սուքրեանի, Վենետիկ 1881) համառօտուած են նախնական աւելի ընդարձակ բնագրից, անպայման Խորենացու աշխատութիւնն է:

11. Պատկանեանի յայտնած ու ընդհանրացած կարծիքը, որ «Աշխարհացոյց»ի հեղինակն Անանիա Շիրակացին է՝ ճիշդ չէ: Շիրակացու ու «Աշխարհացոյց»ի հեղինակի աշխարհագրական հայեացքներն այնքան իրարից տարբեր են, որ ո՛չ մի կասկած չի կարող լինել, որ «Աշխարհացոյց»ը Շիրակացուն վերագրելը միանգամայն անյաջող մի կոահում է: Շիրակացին երկիրը համարում է «չորեքիւսի» (տե՛ս «Անանիայի Շիրակունւոյ մնացորդ բանից», հրատ. Բ. Պատկանեանի, Պետերբ. 1877, էջ

37, 39, 60), իսկ «Աշխարհացոյց»ի հեղինակը՝ «գնդաձե» (տե՛ս Հրատ-Սուքրեանի՝ էջ 6, տող 18-21 եւ էջ 7, տող 19-23, հմմտէ նաեւ Վե-նետ. Հրատ. 1843՝ էջ 587, տող 6-11 եւ էջ 589, տող 7-13): Շիրակացին արեգակը ենթադրում է աւելի մեծ քան երկիրը (տե՛ս «Մնացորդք բանից» էջ 60), իսկ «Աշխարհացոյց»ի հեղինակը՝ «փոքրագոյն քան զերկիր» (տե՛ս Սուքրեանի Հրատ. էջ 7, տող 15-18 եւ Վենետ. Հրատ. էջ 589, տող 1-5): Տարբեր են նաեւ յաճախ նրանց աշխարհագրական տեղմիջները:

12. Հիւրշմանի կարծիքը (տե՛ս «Հին հայոց տեղւոյ անունները», Թարգմ. Պիլեզիկ-ճեանի, Վիեննա 1907, էջ 262-267)՝ որ Խորենացու Պատմութիւնն «աշխարհագրական տեսութիւններով ու անուններով» աւելի Փաւստոսին է մօտ, քան «Աշխարհացոյց»ին՝ հաւանական է: Ուշադիր քննութեամբ, ոչ միայն հերքում են Հիւրշմանի մատնանշած փաստերը, այլ եւ ապացուցւում է որ Պատմութեան ու «Աշխարհացոյց»ի մէջ կան բազմաթիւ նմանութիւններ, որոնք բացատրւում են նրանց հեղինակի նոյնութեամբ:

13. «Հայոց պատմութեան» մէջ անընդհատ կրկնւում են Խորենացուն առանձնայատուկ դարձուածքները, ինչպէս՝ «գիտեմ», «ոչ գիտեմ», «կարծեմ», «ինձ թուի», «հաւանեալ եմ», «ոչ հաւատամ», «ճշմարիտ է», «ասեմ», «գրեմ», «սկսայց», «մեզ անհաւատալի է, այլոց՝ որպէս կամք իցեն» եւն. — որոնք անսովոր են ու հաղուագիւտ միւս մատենագիրների մօտ: Արդ՝ նոյն այս դարձուածքները, որ հանդիպում են շարունակ նաեւ «Աշխարհացոյց»ի մէջ՝ կարեւոր մի նշան են ըստ իս, որ «Աշխարհացոյց»ի հեղինակը Մովսէս Խորենացին է: Ուշադրութեան արժանի է նաեւ այն, որ Պատմութեան, ինչպէս եւ «Աշխարհացոյց»ի մէջ, նման ձեւով առաջ են բերուած ու մեկնուած հին առասպելները:

14. Ուշադրութեան արժանի է, որ Խորենացու Պատմութիւնն «Աշխարհացոյց»ի նման

բաժանուած է «հատած»ներով: Պատմութեան ու «Աշխարհացոյց»ի խորթ ու անսովոր այս վերնագրերը, որ գրեթէ չեն հանդիպում մատենագրական միւս հին երկերում, կարող են դարձեալ մի ակնարկ համարուել, որ այդ երկու գրուածքն էլ միեւնոյն հեղինակի աշխատութիւն են:

15. «Աշխարհացոյց»ը, որ անպայման Խորենացու աշխատութիւնն է, գրուած է, ինչպէս երեւում է մեր մանրագնին ուսումնասիրութիւնից, իններորդ դարում՝ արաբական տիրապետութեան եւ Աբրահամեանների իշխանութեան ժամանակ: Մեր վերոյիշեալ եզրակացութիւնը Խորենացու ժամանակի մասին հաստատուում է, ուրեմն, եւ «Աշխարհացոյց»ի ժամանակի որոշմամբ:

16. «Մղոնաշափք»ը, որ տպագրուած է «Աղուէսագրք»ի հրատարակութիւններում (Սմտերդամ 1668, Մարսիլիա 1676 եւ 1688. Փրանսերէն Թարգմանութիւնը տե՛ս Saint - Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, P. Paris 1819, էջ 395-397. ռուսերէն Թարգմանութիւնը տե՛ս իմ աշխատութեան մէջ՝ Ա տարգովիէ ի կօթօտախ Առմէնիւն, Երեւան 1930, էջ 171-173), գրուած է Խորենացու ժամանակաշրջանում եւ կարող է լինել նրա աշխատութիւնը:

17. Կեղծ — Կալիսթէնէսի «Աղեքսանդրի վարք»ի Թարգմանութիւնը, որը հաւանական է վերագրել Խորենացուն, գրուած է ո՛չ թէ հինգերորդ դարում, ինչպէս այդ ենթադրել է Ճաւեանը (տե՛ս «Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն — Կալիսթէնէսայ Վարուց Աղեքսանդրի», Վիեննա 1892), այլ իններորդ դարում:

Հանգուցեալ Մարկուարտի եզրակացութիւնները հաստատուում են.

18. Մարկուարտի կարծիքը, որ Խորենացու Պատմութիւնը գրուած է իններորդ դարի երկրորդ կիսում, Սմրատ սպարապետի որդու՝

«Իշխանաց Իշխան» Աշոտի ժամանակ (տե՛ս Die Genealogie der Bagratiden und das Zeitalter des Mar Abas und Ps. Moses Chorenathsi, Caucasica, Fasc. 6, 2 Teil, Leipzig, 1930, էջ 67)՝ հաստատուում է մեր ուսումնասիրութեան նոր տուեալներով: (Իր այս եղբակացութեան հիմնաւորումը Մարկուարտը խոստացել էր տալ իր յաջորդ աշխատութիւններում, տե՛ս նոյնը, էջ 67):

19. Եթէ Խորենացին, Մար Աբասի վկայութեան հակառակ, Բագրատունիներին նախահայր համարում է Շամբատ – Սմբատին՝ «զկոչեցեալն Բագարատ», դրա պատճառը, ինչպէս ու-

ղիղ նկատել է Մարկուարտը, այն է, որ նա համակրում էր Սմբատ Խոստովանողին եւ ատում Տարօնի հաւատուրաց Բագարատին (տե՛ս Genealogie, էջ 67):

20. Խորենացու այս Շամբատ – Բագարատը, ինչպէս այդ լուսարանել է Մարկուարտը, նախատիպն է, ուրեմն, Սմբատ սպարապետի, որը 856 թուին վախճանուել էր Սամարայում «վասն Բրիտտոսի խոստովանութեանն» (Genealogie, էջ 65):

ՊՐՈՖ. ՅԱՆՈՒ ՄԱՆԱՆԴԵԱՆ

Երեւան